

POSTMODERNİST ANTİPATİ: POSTMODERNİST SINIF(SIZLIK) YAKLAŞIMLARINA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. Cengiz Yanıklar

Kafkas Üniversitesi

Eğitim Fakültesi

Özet

Bu çalışmanın temel amacı sosyal sınıflara ilişkin postmodernist bakış açılarını ortaya koymak ve eleştirel bir açıdan irdelemektir. Bu bağlamda vurgulanan nokta, çağdaş sınıf kuramlarına karşıt olarak postmodernizm içindeki farklı bakış açılarının bir yanda, ileri kapitalist toplumlarda sınıfların önemini yitirdiği, diğer yanda çeşitli sınıf kategorilerinin ve toplumsal eşitsizliklerin gittikçe üretimden çok tüketim tarafından yapılandırıldığı temalarını öne çıktikleridir. Bu nokta ile bağlantılı olarak, makalede ilk olarak, sosyal sınıflara ilişkin çağdaş yaklaşımlar ana hatlarıyla ortaya konmakta ve değerlendirilmektedir. Bu değerlendirme, eşitsizliklerin açıklanmasında sınıfın merkezi bir öneme sahip olduğu düşüncesini öne çekmektedir. İkinci olarak, postmodernist sınıf(sızlık) yaklaşımlarının bir taslağı sunulmaktadır. Çalışmanın bu kısmında, bazı postmodernist sosyal kuramcıların burjuvalaşma ve sınıfsızlık düşüncelerini ileri sürdükleri, bazılarının da üretimden çok tüketimi sınıf oluşumunun temel bir yönü olarak kabul ettikleri vurgulanmaktadır. Burada ele alınan bir diğer nokta, her iki eğilimin sınıfları kimliğin bir kaynağı olarak görmedikleridir. Çalışmanın sonuç kısmında, bu farklı eğilimlerin çağdaş sınıf kuramlarına temel bir eleştiri olarak okunması gerektiği ancak aynı zamanda ampirik kanıtlardan kendilerini soyutladıkları vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal sınıf, sınıf analizi, postmodernizm, eşitsizlik, kimlik.

Postmodernist Antipathy: A Critical View on Postmodernist Approaches of Class(lessness)

Abstract

This study aims at outlining and dealing critically with postmodernist perspectives on social classes. The point which is emphasized here is that in contrast to contemporary class theories, different perspectives on postmodernism, on the one hand assumes that importance of classes in advanced capitalist societies has diminished and on the other assert that class categories and social inequalities are increasingly structured by consumption rather than by production. In connection with this point, in this study, firstly, contemporary class perspectives are outlined and assessed. This assessment brings the idea that social inequalities class has a central importance. Secondly, an outline of postmodernist class approaches is presented. In this part of the study, it is emphasized that some postmodernist accounts of class put forward the ideas of embourgeoisement and classlessness; some others have focused on consumption rather than production as the key aspect of class formation. Another issue which is dealt with here is that both trends of postmodernism reject the idea that class is an important source of identity. The conclusion part of this study suggests that these different trends should be read as critique of contemporary class theories but at the same time they are abstracted from empirical evidence.

Keywords: Social class, class analysis, postmodernism, inequalities, identity.

Postmodernist Antipati: Postmodernist Sınıf(sızlık) Yaklaşımlarına Eleştirel Bir Bakış

Giriş

Sosyal sınıflara ilişkin güncel yaklaşımların bir toplum teorisi olarak postmodernizmden etkilenmiş olmasına karşın, sınıf literatürünü gözden geçiren birçok çalışma postmodernist yaklaşımları geniş bir şekilde ihmal etmiştir (Saunders, 1990; Scase, 1992; Edgell, 1993). Bunun en önemli nedeni, sınıfın postmodernizmin temel ilgi alanlarından biri olmadığı yönündeki genel görüştür. Ancak bu, farklı yaklaşımlar bohçasını ve fenomenler silsilesini içine alan postmodernizm paketi içerisinde sosyal sınıflara dair yaklaşımların olmadığı anlamına gelmemelidir. Kültürel farklılık ve çoğulculuğu ön plana çeken postmodernizm, sosyolojik açıdan yalnızca toplum içinde var olan geleneksel hiyerarşilere meydan okumakla kalmayıp sınıf ayrımlarına ilişkin bazı öneriler ileri sürmektedir. Postmodernizm çerçevesi içinde, bu çalışmada vurgulanacağı gibi, sınıfa yönelik türdeş bir yaklaşım mevcut değildir. Esasen bu çerçeve içinde çoğunlukla birbirleriyle örtüşmesine rağmen sınıfa ilişkin en azından iki farklı yaklaşımı belirlemek olanaklıdır. Bunlardan ilki, bir statü ve yaşam tarzı oluşturucusu olarak tüketimin gittikçe artan rolü üzerinde durarak çeşitli sınıf kategorilerinin ve toplumsal eşitsizliklerin üretimden çok tüketim modelleri tarafından yapılanmasıyla ayrışmaya başladığını ileri süren yaklaşımdır. Diğeri ise, korporatist politikayı oluşturan sınıf kimlikleri, sınıf ideolojileri ve sınıf örgütlerinin değerinin azaldığı, sınıfın ve sınıf alt-kültürlerinin komunal boyutlarının kaybolmaya yüz tuttuğu argümanları temelinde sınıfların çözüldüğü ve ileri kapitalist toplumların artık sınıflı toplumlar olmadığı yönündeki görüşlerdir. Bu yaklaşım, özellikle Marx'ın

olmak üzere, modern toplumları sınıflı toplumlar olarak kabul eden kuramlara yönelik temel bir eleştiri olarak değerlendirilmelidir.

Bu çalışmada ilk olarak, Marx'ın ve Weber'in takipçileri tarafından ortaya konulan ve modern perspektifleri temsil eden çağdaş sınıf kuramlarının ana hatlarını sunacağız. Bu kuramlar, her şeyden önce modern toplumların sınıflı toplumlar olduklarını ve toplumsal eşitsizliklerin anlaşılmasında bir kavram ve gerçeklik olarak sınıfın merkezi bir öneme sahip olduğu görüşünü öne çekerler. İkinci olarak, postmodernist sosyal kuramcılarının sınıf(sızlık) yaklaşımlarını eleştirel açıdan değerlendireceğiz. Bu yaklaşımların ortak bir özelliği, sınıfları ekonomik bir çerçevede değerlendiren modern topluma ilişkin sınıf kuramlarından farklı olarak daha çok kültürel alana yoğunlaşmış olmalarıdır. Bu çerçevede, çalışmada ileri süreceğimiz gibi, ayırt edici bir toplumsal değişme aşamasına geçildiği düşüncesini ön plana çeken postmodernizm, ekonomik temelli sınıf eşitsizliklerinden çok, tüketim olgusuna özel bir önem atfederek akışkan bir nitelik gösteren statü eşitsizliklerine vurgu yapmaktadır. Burada aynı zamanda postmodernist yaklaşımların, sınıfın, kimliğin önemli bir kaynağı olmadığı savlarını irdeleyeceğiz. Çalışmanın son kısmında ise, çağdaş sınıf kuramlarına temel bir eleştiri olarak okunması gereken postmodernist bakış açılarının ortaya koyduğu görüşlerin ampirik temellerden soyutlanması nedeniyle sorgulanmaya açık oldukları düşüncesini içeren eleştirel bir bakış açısını ortaya koyacağız.

1- Çağdaş Sınıf Kuramlarına Genel Bir Bakış

Modern toplumların sınıf yapısına ilişkin en temel kuramlar Marx ile Weber tarafından geliştirilmiş, daha sonra ortaya çıkan yaklaşımların çoğunun kuramsal temelleri de genel olarak bu teorisyenlerin düşüncelerine dayandırılmıştır. Marx ve Weber tarafından geliştirilen düşünceler, yeniden yorumlanmadan benimsendiği pek görülmesi de, yapısal eşitsizliklerin çözümlenmesinde hala yoğun olarak temele alınmaktadır. Yeni Marksist sınıf kuramcıları Marx'ın çözümlemesinin temel ilkelerini benimseyerek çağdaş toplumdaki sınıf ilişkilerinin doğası hakkında daha detaylı analizler geliştirmişlerdir. Sınırlılıklarını kabul etmekle birlikte, bu teorisyenler sınıfın üretim ilişkilerine dayalı olduğu varsayımının yanı sıra sınıf mücadelesi, sınıf çatışması ve sömürü kavramı gibi Marx'ın yaklaşımının bazı temel öğelerini muhafaza etmişlerdir. Bu çerçevede, Marx tarafından geriye bırakılan bazı boşlukları doldurabilme ve ortaya çıkan radikal değişmeler karşısında Marksist kuramı günümüz kapitalist toplumlarının gerçeklerine uyarlayabilme amacını taşıyan birçok araştırmacı, işçi sınıfının ya da kapitalist sınıfın değişen doğası, proleterleşme ve kutuplaşma konularında daha ayrıntılı düşünceler

geliştirmişlerdir. Braverman (1974), Miliband (1969) ve Therborn (1980) gibi birçok yazar, işçi sınıfı içinde devrimci bilincin yokluğunu ya da zayıflığını açıklamaya çalışmışlardır. Daha farklı bir boyutta, en önemli sınıflar olarak sermaye ve emek üzerinde yoğunlaşmalarına karşın, Carchedi (1977) ve Wright (1985), bu iki sınıf arasında yer alan sınıf gruplaşmaları hakkında çözümler geliştirmişlerdir. Sözgelimi Wright, Marx'ın ikili sınıf modelini, “çelişkili sınıf konumları”nda olduklarını ileri sürdüğü aylıklı yöneticileri, işçi çalıştıran küçük mülk sahiplerini ve yarı özerk ücretli çalışanları içerecek şekilde genişletmektedir.

Kültürel çözümlemede sınıfın merkezi bir rol oynadığını ileri süren E.P. Thompson ve R. Williams gibi sınıf ve kültür tarihçilerinin 1960'lı ve 1970'li yıllardaki katkılarına içermeyen yeni Marksist sınıf kuramı, Parkin (1972), Abercrombie ve Urry (1983) ve Crompton'ın (1993) çalışmalarında özetlendiği gibi, oldukça soyuttur ve karmaşık kuramsal görüş ayrılıklarını içinde barındırmaktadır. Benzer bir şekilde Weberci sınıf yaklaşımını benimseyenler arasında da kavramsal fikir ayrılıkları mevcuttur. Ancak bunlar kendi içlerinde ortak bir dizi görüşleri de paylaşırlar. Yeni Weberciler, sınıflar arasında sömürden kaynaklanan bir çatışmanın olduğu anlayışından çok, sistem içinde daha iyi yaşam şanslarına sahip olabilmek amacıyla sınıflar arasında rekabetçi mücadelelerin süregittiğini kabul ederler. Bunlar, sınıf eşitsizliklerinin belirgin bir şekilde var olduğunu, ama aynı zamanda sınıf ilişkilerinin akışkan ve açık bir nitelik gösterdiğini vurgularlar. Ayrıca, Marksist sınıf kuramları tarafından ihmal edilen toplumsal mobilité olgusunun, bireylerin sınıf ayrımlarını nasıl algıladıkları, sınıf oluşumu ve gelişimi üzerinde güçlü bir etkisi olduğunu ileri sürerler.

Weber'in izini takip edenler, daha çok mesleki farklılıklar üzerinde durmuşlardır. Mülksüz sınıflar, üyelerinin piyasaya sunabilecekleri eğitime ilgili dereceler, beceriler, nitelikler gibi edinimlerine göre farklılaşmışlardır. Bu durumda, mülksüz sınıfların sınırsız bir çoğulculuğu ön plana çıkmaktadır. Orta sınıflarla ilgili parçalanma (fragmentation) süreci, benzer biçimde, ampirik araştırmalarda yaygın bir şekilde kullanılan sınıf modellerini oluşturan Goldthorpe'un (2000) yanı sıra, Parkin (1974) ve Marx ve Weber sentezine yönelmiş bir isim olan Giddens (1973) tarafından ortaya konulan sınıf yaklaşımlarında da açıkça görülür. Diğer taraftan, beyaz yakalı çalışanları heterojen bir grup olarak kabul etmelerine rağmen kol emeğiyle çalışanlarla kafa emeği ile çalışanlar arasındaki ayrımı önemli gördükleri için yeni Marksistlerden ayrılırlar. Orta sınıflar içinde böyle bir parçalanmaya dikkat çeken yeni Weberciler, aynı durumun ilke olarak vasıf düzeylerine göre ayrıştırılmış işçi sınıfları için de geçerli olduğunu işaret ederler. Sözgelimi, Lockwood (1975) işçi sınıfı arasında her biri farklı tutumlara sahip “geleneksel

işçi sınıfı” ve “varlıklı işçiler” gibi ayrımların olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Tablo 1: Sınıflara İlişkin Yeni Marksist ve Yeni Weberci Bakış Açıları

	Yeni Marksist Bakış Açısı	Yeni Weberci Bakış açısı
Sınıf ayrımlarının kaynağı	Üretim ilişkileri	Piyasa ilişkileri
Temel sınıflar	Burjuvazi İşçi sınıfı Diğer sınıflar, özellikle de yeni orta sınıflar ve küçük burjuvazi daha az önemli görülmüştür	Mülk sahibi sınıflar İşçi sınıfı (vasıf düzeylerine göre ayrılmış) Orta sınıf (hizmet sınıflarına ve ara sınıflara ayrılmış)
Sınıf çatışmasına bakış	Sınıflar arasındaki çatışmalar sömürden kaynaklanır	Sınıflar içinde ve arasında rekabet vardır
Sınıf gelişimindeki eğilimler	Kutuplaşma Proleterleşme	Parçalanma
Temel ilgiler	Sınıf Mücadelesi Sömürü Sınıf bilinci	Parçalanma Toplumsal mobilite

Kaynak: Bradley (1997)'den değiştirilerek alınmıştır.

Yukarıda değinildiği gibi, Marx ve Weber'in sınıfa ilişkin orijinal yaklaşımları ile onları takip eden teorisyenlerin yaklaşımları arasında ve içinde bazı farklılıkların bulunduğu kuşkusuzdur. Bu farklılıklara rağmen, Marx'ın ve Weber'in nosyonları ana hatlarıyla muhafaza edilmiştir. Yukarıdaki tablo, bir yanda Marx ve Weber tarafından ortaya konulan klasik sınıf kuramları, diğer yanda onların görüşlerini temele alarak modern toplumun sınıf yapısına ilişkin yaklaşımlar geliştiren yeni Marksist ve yeni Weberci sınıf kuramları arasındaki bazı temel farklılıkların özetini sunmaktadır. Belirli noktalar üzerinde birbirlerinden ayrılmalarına karşın, bu yaklaşımların bizim açıımızdan ortaya koyduğu temel ortak görüş şudur: Modern kapitalist toplumlar sınıflı toplumlardır ve sınıflar toplumsalın çalışılmasında analitik ve ampirik bir öneme sahiptir (Giddens, 1973: 132; Rutherford, 1990; Scott, 1994; Öngen, 1996). Diğer bir deyişle, modern toplumların kültürel ve politik analizlerinin yanı sıra var olan eşitsizliklerin ele alınmasında sınıf hala anahtar olmaya yetkindir; bu nedenle sosyal değişime yönelmiş ya da değişime karşıt eylemler

sınıf temeli üzerinden kavramsallaştırılmalıdır (Kaya/Kaya, 2006). Bu çerçevede, sınıf ayrımlarının etkilerini ölçmeye çalışan sınıf analizleri de, sağlık ve eğitim gibi sosyal yaşamın birçok alanında var olan eşitsizliklerin yanı sıra paylaşılan inanç ve değerlerin diğer kaynaklardan çok, sınıf tarafından yapılaştırıldığını ampirik olarak ortaya koymayı amaç edinmiştir. Ancak aşağıda işaret edileceği gibi, ileri sürülen argümanları ampirik açıdan destekleme amacı ya da ampirik gerçekliklere göz atma ihtiyacı, soyut kuramsal temellerde kalmak isteyen postmodernist sosyal kuramcılar tarafından geniş bir biçimde benimsenmemiş görünüyor.

2- Postmodernizm ve Sınıf: “Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor”

Featherstone (1988; 2005), Jameson (2005), Lyotard (1984) ve Baudrillard (1983) gibi yazarların dile getirdiği şekliyle, postmodernizm, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı toplumlarının eski yerleşik sosyal ilişkilerin çözüldüğü ve daha karmaşık iç içe geçmiş sosyal gruplar ağına dönüştüğü ayırt edici bir “postmodern” toplumsal değişme aşamasına geçtiği düşüncesini ön plana çeken yeni ve geniş bir yaklaşımlar bohçasıdır. Bu bağlamda, Featherstone’un (2005: 22) dile getirdiği gibi, “postmodernlikten söz etmek, kendine özgü örgütleyici ilkelere sahip yeni bir toplumsal totalitenin ortaya çıkışını içeren bir çağ değişikliğini ya da modernlikten kopuşu ileri sürmek anlamına gelir”. Bu çağ değişikliği her şeyden önce ekonomik, politik, sosyal ve kültürel koşullar göz önüne alındığında şu anda yaşadığımız dünyanın niteliksel olarak farklı olduğunu ifade eder. İlginç bir şekilde, birçok postmodernist sosyal kuramcı bu düşüneyi vurgulamak için Marx ve Engels’in Endüstriyel Devrim sonrasında ortaya çıkan değişimleri tasvir ederken kullandıkları ünlü bir deyim referans yapıyor: “Katı olan her şey buharlaşıyor” (Bauman, 1992: 97; Hall, 1992: 277; Lash/Urry, 1987: 313, 331; Lyon, 1994: 2; Tester, 1993: 11; Turner: 1990: 11). Elbette ki, modernizmin kurumsal bağlamının ötesine geçilip geçilmediği açık bir tartışma konusudur, ama bir kuram olarak postmodernizm, ortaya çıkan radikal değişimler karşısında çağdaş sosyal gerçekliğin doğasının kavranabilmesi için yeni bir yaklaşımın gerekli olduğu argümanı üzerine inşa edilmiştir: Yeni bir sosyal sistem “klasik” modern kapitalist toplumun yerini almıştır. Ve bu sistem kendi mantığı içerisinde kuramsallaştırılmalıdır. Böyle bir sosyal sistem ya da postmodern toplum her şeyden önce kendine özgü farklı özelliklere sahiptir:

Yeni tüketim tipleri; planlı modası geçmişlik; çok daha hızlı bir moda ve biçimsel değişim ritmi; genel olarak reklamcılık, televizyon ve medyanın şimdiye kadar benzersiz bir derecede topluma baştan sona nüfuz etmesi; kent

ve kır, merkez ve taşra, yerellik ve evrensel birörnekleşme arasındaki eski gerilimin yerini yenilerin alması; büyük ölçekli süper karayolları ağının büyümesi ve otomobil kültürünün gelişi eski savaş öncesi toplumdan köklü biçimde ayrılmaya işaret ediyor görünen bazı ayırıcı özelliklerdir (Jameson, 2005: 30).

Bauman'ın (2000: 223; 1988: 811) ifade ettiği şekliyle ise, yaşam dünyalarının çoğullaşmasıyla nitelenen postmodern toplumun en göze batan özellikleri:

Çeşitlilik, olumsuzluk ve muğlâklık, kültürlerin, komünal geleneklerinin, ideolojilerin 'yaşam biçimleri'nin sürekli ve indirgenemez çoğulculuğunun yanı sıra "modern" dönemi niteleyen (ve artık ütöpik olarak küçümsenen ya da totaliter olarak suçlanan) bir çok hedefin itibarını düşürmesi, onlarla alay etmesi ya da bunları toptan reddetmesidir.

Postmodern toplumun bu tür özelliklerine, ekonomik ilerlemenin daha fazla işçi talebi ile eşanlı olmaması, yeni yatırım kavramının daha fazla değil, daha az istihdamı öngörmesi, tüketim olgusunun ve yaşam tarzlarının ön plana çıkması gibi hala tartışılan birçok değişmeyi eklemek mümkündür (Bauman, 2000: 223-4; 1988: 811; Benhabib, 1999: 15-42; Harvey, 2003; Sarıbay, 2005; Şaylan, 2005; Kahraman, 2004: 18-29; Yanıklar, 2006: 187-202). Postmodern toplum aynı zamanda toplumsal cinsiyet, yaş, etnisite ve kültür dahil bir dizi boyutlarıyla birlikte sosyal yapının son derece karmaşık hale gelmesi ve kronik olarak parçalanması nedeniyle sosyal sınıfların artık önemli olmadığı bir toplumdur. Bu toplumda sosyal ayrımlara ilişkin odak noktası toplumsal üretim alanından tüketime ve kültüre doğru bir kaymayı içermektedir. Böyle bir toplum görüşünü öne çeken ve daha çok kültürel değişmeye odaklanan postmodernizmde, sınıfın temel ilgi alanlarından biri olmadığı, dolayısıyla da bu kuramın sosyal ayrımlara ilişkin analizlerin gerçekleştirilmesi için gerekli içgörülerden uzak kaldığı ileri sürülebilir. Diğer taraftan, kültürel farklılık ve çoğulculuğu ön plana çeken postmodernizm, bir yanda modern topluma ilişkin sınıf kuramlarını radikal bir çerçevede eleştirirken diğer yanda sınıf ayrımlarına ilişkin bazı önerileri de beraberinde getirmektedir. Daha önce işaret ettiğimiz gibi, postmodernizm içerisinde bazı bakımlardan birbiriyle örtüşmesine rağmen sınıfa ilişkin en azından iki yaklaşımı belirlemek olanaklıdır. Bu yaklaşımlardan ilki, günümüzde sınıfların çözüldüğü ve ileri kapitalist toplumların artık sınıflı toplumlar olma özelliğini kaybettiği bir süreç yaşandığını ileri sürerken; ikincisi, sınıfın hala geçerli olduğunu, fakat üretimden çok tüketimle ilişkilendirilerek kavramsallaştırılması gerektiğini önermektedir.

Bu yaklaşımlardan ilkinini temsil eden Beck (1992), Crook (1992), Pakulski (1996) ve Waters (1991) gibi birçok kuramcı, postmodern değişimin kaçınılmaz bir şekilde sınıfın sonunu getirdiğini ileri sürüyor. Bunların argümanları, özellikle Pakulski (1996: 65-67) tarafından dile getirildiği şekliyle şöyle özetlenebilir:

- Birçok ülkede hükümetler tarafından gerçekleştirilen özelleştirme programları mülkiyetin kapsamlı biçimde yeniden dağılımıyla, küçük mülk sahiplerinin çoğalmasıyla, dolayısıyla mülk sahibi ve mülksüz kategorileri arasındaki ayrımların belirsizleşmesiyle sonuçlanmıştır. Devlet sektörünün önemli bir bölümünün özelleştirilmesinin yanı sıra ev sahipliğinin artması, hissedarların sayılarının hızla yükselmesi ve sermayenin yoğunlaşmasının azalması böyle bir belirsizliğin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur.

-Vasıfların geliştirilmesi ve mesleklerin profesyonelleşmesi süreci eski sınıf ayrımlarını, özellikle de mülk sahibi olanlarla işçiler arasındaki uzlaşmazlığı belirgin bir şekilde zayıflatmıştır.

-Yurttaşlık haklarının genişlemesi yaşam şanslarının siyasi açıdan tanımlanan ve yasal olarak korunan haklarla ilişkilendirilmesi durumunu ortaya çıkarmıştır. Bu, tabakalaşma yapısının daha farklı bir düzeyde parçalanmasına yol açmış ve yeni ayrıcalıklarla çatışmaları beraberinde getirmiştir.

-Korporatist politikayı oluşturan sınıf kimlikleri, sınıf ideolojileri ve sendikalar gibi sınıf örgütlenmelerinin değerinin azalması ve piyasaların küreselleşmesi eski sınıf ayrımlarını belirsiz hale getirmiştir. Dolayısıyla, örneğin, mülk sahipleri, yöneticiler ve işçilerin kâr, ücret/maaş ve işlerin elde tutulabilmesi için işbirliği yapmaları olağan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

-Giderek artan bolluk ve buna paralel olarak gelişen kitlesel tüketim, değerler üzerinde önemli etkilerde bulunmuştur. Kitlesel tüketimin genişlemesi, tüketim mallarının fiyatlarındaki düşüşler ve gelirdeki artışlarla birlikte oluşan bir durumdur. Bu olgu, tüketici olarak bireylerin çıkarlarıyla (üretim maliyetlerinde ve fiyatlarda düşüş) üretici olarak bireylerin çıkarları (yüksek ücret/maaşların korunması) arasında bir gerilimin ortaya çıkmasına neden olur. Bu gerilimin yanı sıra bir yaşam tarzı oluşturucusu olarak tüketimin giderek artan önemi geleneksel sınıf ilişkilerinin zayıflamasına yol açmıştır.

- Medyanın etkisiyle birlikte, Anderson'un (1983) adlandırdığı sınıf temelli olmayan "hayali cemaatler" in oluşması sınıfların çözülmesine yol açmıştır. Hayali cemaatler her zaman için var olmasına karşın bunlar son yıllarda çoğalmıştır. İnsanlar kendilerini paylaşılan ilgilerle (yeşiller), alışkanlıklarla (sigara içmeyenler), zevklerle (vejetaryen) ya da atfedilen özelliklerle (siyahlar, kadınlar) ilgili cemaatlerin üyeleri olarak görürler. Bu

hayali cemaatler bireylere kimlikleri sağlamakta, dayanışma duygusunun gelişmesini olanaklı kılmakta ve geçmiştekinden daha geniş bir çapta ortak sosyal eylemlerin ortaya çıkmasının önünü açmaktadır. Ayrıca farklı tüketici grupları gibi insanların imgesel olarak uyarılmış belirli topluluklarla kendilerini özdeşleştirmelerini sağlamada medyanın daha önemli bir rol oynamasıyla birlikte sınıfın sosyal öneminde belirgin bir azalma gözlenmiştir.

-Yeni toplumsal hareketlerin ve yeni politikaların harekete geçirilmesi de bu sürece katkıda bulunmuştur. Çağdaş politik çözümlerinin en önemli konularından biri yeni toplumsal hareketler ve yeni politika adı altında çalışılan siyasi aktivizmin ortaya çıkmasıdır. Buradaki nokta, aktivizmin sınıf üyelerini harekete geçirmemesi, geleneksel sınıf konularını, sınıfla ilişkili örgütlenmeleri ihmal etmesi ve eski sınıfla ilişkili sol-sağ yelpazesini çapraz bir şekilde kesen ayrıcalıkları ortaya çıkarmasıdır. Ne yeni toplumsal hareketleri oluşturan öğelerin kompozisyonu, ne de kamulaştırılan sorunların karakteri sınıf terimleriyle çözümlenebilir. Etnisite, toplumsal cinsiyet ve yaşa dayalı farklılıklar sosyal kimliğin önemli kaynaklarını teşkil etmektedir. Yeni toplumsal hareketler de bu kimlikler etrafında oluşmakta ve sınıfa dayalı toplumsal hareketlerin yerini almaktadır.

Bütün bunlara, yirminci yüzyılın sonlarında gerçekleşen bazı megatrendleri de eklemek mümkündür: Sovyet sisteminin çöküşü, Uzak Doğu'da kaplan ekonomilerinin yükselişi, refah alanında devlet müdahalesinin azalması ve sözum ona gelir dağılımında eşitlikçi eğilimlerin ortaya çıkışı. Bütün bu değişme ve trendlerin hepsi sınıf/tabakalaşma kuramlarının alanı içerisinde değildir. Yine de bunların eşitsizlik ve ayrımlara ilişkin herhangi bir kuramsal görünümün yeterliliği için temel referans noktalarını oluşturduğu varsayılır.

Eski sınıf topluluklarının gözden yittiğine ve sınıfların toplumsal öneminin azaldığına işaret ettiği ileri sürülen bu değişimlerin yanı sıra post-endüstriyel bir bakış açısını temsil eden Daniel Bell'in görüşlerinden esinlenen Beck ve Crook, teknolojik değişimle birlikte mesleki yapının farklılaştığını, profesyonel mesleklerin ve beyaz yakalı işlerin arttığını vurgular. Ayrıca, sermayenin gücünü giderek arttırdığını öne süren Marksist görüşe destek veren Jameson'un (1991: 319) aksine, bu iki düşünür, mülki sahibi kapitalist sınıfı ikame edecek teknik profesyonel elitlerin ortaya çıkacağına işaret eder. Aynı zamanda, emek piyasası geleneksel statü kısıtlamalarından nihayetinde bağımsız kalmış ve mesleki edinim bireysel rekabet konusu haline gelmiştir. Tamamen bireyselleşmiş rekabetçi bir sistemde, bireyler, kol emeği ile özdeşleştirilen becerilerden çok mesleki hiyerarşi içinde kendilerine dikey toplumsal mobilite olanakları sağlayacak eğitimle ilgili dereceleri almaya güdülenmişlerdir. Ve eğer bireyler kendilerini bu orta sınıf ya da burjuva referans çerçevesine adanmışlarsa toplumun kendisi sınıfsız hale gelmiştir.

Görülüyor ki, Beck (1992: 87) ve Crook (1992: 111) mesleki yapıdaki farklılaşmaların yanı sıra, toplumsal mobilite ve sosyal bir bireyselleşme akımı olarak adlandırdıkları süreçle birlikte sınıf bağlantılarının çözüldüğünü iddia etmektedir. Öte yandan, genel olarak ifade etmek gerekirse, özellikle yeni Weberci sınıf yaklaşımları içinde önemli bir yer teşkil eden toplumsal mobilite ile ilgili ampirik çalışmaların ortaya koyduğu yüksek düzeydeki hareketlilik, bir yanda kapitalist toplumların “açık” toplumlar oldukları düşüncesiyle ilişkilendirilmiş diğer yanda bireylerin sınıf ayrımlarını nasıl algıladıkları sorusuyla bağlantılı olarak ele alınmıştır. Ancak, sınıf üyeliğinin akışkan bir nitelik gösterdiğini kabul eden postmodernist bakış açısında bu durumun, sınıf sisteminin, sınıfların varlığının sorgulanabilir kıldığı ileri sürülür. Dahası, toplumsal mobilitenin varlığıyla birlikte, sosyal eşitsizliklere karşı genel bir yönelim olarak, sınıf temelli kolektif kimlikleri zayıflatacak bireysel bir tutumun oluştuğu ve bu durumda rekabetçi bir piyasada ortaya çıkan edinim sorunlarının psikolojik terimlerle ifade edilmesi gereken bireysel bir başarısızlık olarak algılandığı görüşü öne çekilir. Bu bağlamda çelişkili bir şekilde ileri sürülen sav, postmodern toplumların, bireyselleşmiş sosyal eşitsizliklerle ve diğer ilgili sosyal ve politik sorunlarıyla birlikte sınıfların olmadığı toplumları karakterize etmesidir.

Yalnızca sınıfların komünal boyutlarının değil, sınıf ayrımlarının da kaybolmaya yüz tuttuğu düşüncelerini ifade eden yukarıdaki argümanlar, postmodern ve hipergerçeklik olarak adlandırdıkları dönemleştirme mantığı üzerinde ısrar eden ve postmodern kültürü üretim tarzındaki değişimin bir etkisi olarak açıklamaya çalışan Lyotard ve Baudrillard’ın görüşlerinden farklı değildir. Lyotard’a (1984: 38) göre, liberal toplumlarda “mücadeleler ve onların araçları sistemin düzenleyicilerine” dönüşmüş, sınıf çatışması ve ayrımları ilkesinin toplumsal temeli bütün radikalliğini kaybetme noktasına gelmiştir. Benzer bir şekilde, Baudrillard için, işçi sınıfı “normalliğin kodu” altında değerlendirilebilir. “Günümüz proleterleri normal bir varlıktır” diyor Baudrillard. Ona göre, “işçi bütünüyle ‘insan’ olarak değer verilen bir konuma getirilmiştir. İşte bu yüzden de bir insan olarak egemen olan tüm ayrımcılık biçimlerini kendi hesabına geçirmektedir. Yani o da ırkçılık, cinsel ayrımcılık yapan baskıcı biridir. Güncel sapma biçimleriyle her kesimden ayrımcılığa tabi tutulanlara karşı, o da, burjuvaziyle aynı taraftadır (1988: 50-51).

Genel anlamda söylenebilir ki, Lyotard ilke olarak sınıf için bir yerin olmadığı ya da çok az yer olduğu teknokratik liberal-bireyci bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Baudrillard ise, hem bireyin hem de sınıfın yerine nihayetinde kitleleri yerleştirmekte ve herkesin, birey ve sınıftan farklı olan kitlelerin bir parçası olduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda, Lyotard’inkinden çok Baudrillard’ın postmodernizmde sınıfa, toplumsal olana ve hatta sosyolojiye

karşı en açık meydan okumayla karşılaşırız. Baudrillard (1991) için hipergerçeklik dünyasında rasyonel liberal özne ve kolektif özne, politik anlamda bir işleve sahip değildir: Yalnızca sessiz bir çoğunluk ya da kitleler vardır, ama bunların mevcudiyeti toplumsal olmaktan çok istatistikeldir ve yalnızca medyanın simülasyonları için hayali bir gönderge olarak işlevde bulunur.

Yine eleştirel bir açıdan bakıldığında, postmodernist sınıf(sızlık) yaklaşımlarına temel teşkil eden ve yukarıda özetlenen argümanların birçoğu, daha az radikal formlarda, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan ekonomik gelişmelerle birlikte yaşanan bolluk, iyileştirilen çalışma koşulları gibi değişmelerin topluluk dayanışması ve kolektif eylem gibi klasik işçi sınıfının özelliklerini ortadan kaldırdığı temalarını içeren burjuvalaşma (embourgeoisement) kavramı adı altında ileri sürülen düşüncelerle benzerlik göstermektedir. Daha dikkat çekici şekilde böyle bir benzerlik, işçi sınıflarının orta sınıflara çekildiği ve orta sınıf yaşam tarzlarını benimsedikleri, dolayısıyla nüfusun çoğunluğunun görece varlık içinde yaşayan homojenleşmiş bir kitleyi oluşturduğu savında gözlenebilir. Bununla birlikte, postmodernist bakış açısında öne çıkarılan bu görüşler kısmen desteklenebilir bir boyuttadır. Zira farklı sınıfların benzer tüketim mallarını ve hizmetlerini tüketmesi ya da böyle bir saptamanın gerçekleşme potansiyelinin olması durumunun yalnızca sınıf farklılıklarını gizil hale getirdiğini ileri sürmek olanaklıdır. Her şeyden önce ekonomik gelişmeyle birlikte, işçi sınıfı üyelerinin yaşam standartlarının geçmiştekine oranla artması, onların tam anlamıyla diğer sınıfların standartlarını paylaşabildiği ve aynı yaşam şanslarına sahip olduğu anlamına gelmemektedir. Geçmişte sınıflar arasında görülen eşitsizlikler günümüz koşullarında da varlıklarını sürdürmektedir. Bu nedenle, günümüz kapitalist toplumlarında var olan derin ekonomik eşitsizliklerin yok olmaya yüz tuttuğuna dair kanıtların yetersizliği karşısında, yukarıda ileri sürülen argümanlar eleştiriye açık kalmaya devam etmektedir.

Esasen yukarıda özetlenen savlar da göz önüne alındığında, postmodernist sınıf(sızlık) yaklaşımlarına yöneltilebilecek en genel eleştirilerden biri, her şeyden önce modernin kurumsal bağlamının ötesine geçilmediği nosyonu temelinde ortaya konulabilir. Postmodern kuram çeşitli biçimlerde, toplumsal ve kültürel olarak selefinden çok farklı, yeni, postmodern bir dünyaya geçildiği düşüncesine dayanır. Ancak üretim sistemi hala kapitalist bir sistemdir ve modern kapitalist sanayi toplumlarının bütün özellikleri günümüz toplumları için temel teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra, sermaye-emek ilişkisi modern kapitalist toplumların temel karakteristiklerinden biridir. O bakımdan bu toplumlar, Marx'ın kapitalizm çözümlemesinden itibaren sınıf ilişkilerindeki belirgin değişikliklere rağmen, sınıf ayrımlarını ve sınıf

eşitsizliklerini içerisinde taşıyan kapitalist toplumlardır. Neticede, kapitalizm dünyada üretim ve tüketim modeli olmaya devam ediyor. Bu çerçevede, gözlenen birçok değişmeye ve değişimin sonuçlarına karşın, geçmişten başkalaşmayı içeren ontolojik bir kopuş olduğu ve kapitalizmin sınıf kavramını terk etmeyi gerektirecek bir düzeyde değiştiği savını desteklemek doğru değildir. Ayrıca, postmodernist sosyal kuramcılarının iddia ettiği gibi, eğer yirminci yüzyılın sonlarındaki yaşam, parçalanmanın yanı sıra sosyal ilişkilerin ve kültürün küreselleşmesi ile karakterize ediliyorsa, bunun yeni bir olgu olmadığı söylenebilir. Zira Marx, sermaye birikimi sürecinin sonucu olarak “katı olan her şeyin buharlaştığını” ve paraya dayalı bağların (cash nexus) geleneksel komünal bağların yerini almaya başladığını oldukça uzun bir zaman önce dile getirmişti.

Daha farklı bir boyutta, net bir şekilde söylenebileceği gibi, postmodernist sınıf(sızlık) yaklaşımları, yeni dünya düzeninde sınıf ayrımlarının varlığını kanıtlamak için çoktan yeterli olan sınıf analizlerinin ve veri toplamada oldukça karmaşık teknikler kullanan sayısız araştırmaların bulgularını göz önüne almayı ihmal etmektedir. Çağdaş sınıf analizlerinin ortaya koyduğu ampirik kanıtlar, eşitsizliklerin azalmak bir yana giderek arttığına işaret etmektedir. İşsizlik ve yoksulluk işçi sınıfı üyelerini derin bir şekilde etkilemekte, en yoksul kesimin milli gelirden aldığı pay düşerken en varlıklı kesimin aldığı pay artmaktadır. Farklı ülkelerde yapılan çalışmalar, 1980’li yıllardan itibaren gelir açısından en varlıklı kesim ile en yoksul kesim arasındaki boşluğun sürekli büyüdüğünü ve yoksulluk sınırının altında kalanların sayısının çoğaldığını ortaya koymuştur (Gilbert, 2002; Hickey, 2005; Allyn/Beeghley 2004; West, 1994; Boratav, 1995; Goldthorpe, 2000; Phillips, 1991; Shorrocks, 1987; Sönmez, 1990; Zeitlin, 1989). Ayrıca bazı araştırmalar sendika üyeliğinin arttığına dikkat çekmektedir (Moody, 1997: 53). Bütün bunlar, sınıf ayrımlarının varlığının ve bu ayrımların bireylerin yaşamları üzerindeki etkilerinin nesnel bir gerçeklik olduğuna işaret etmektedir. Kaldı ki, önemli miktarda özel sermayenin ya da piyasa ilişkileri çerçevesinde gelir getirebilecek vasıf veya niteliklere sahip olup olmama gibi objektif bir kriter üzerine kurulmuş ekonomik sınıfların kaybolduğunu öne sürmek, kuramsal açıdan kabul edilebilir değildir.

Postmodern toplumda sınıfların artık önemli olmadığını ileri süren bakış açısı, daha farklı boyutlarda da eleştirilebilir. Ancak bundan önce, hala geçerli olduğunu kabul etmekle birlikte, sınıfın üretimden çok tüketimle ilişkili olarak kavramsallaştırılması gerektiğini ve eşitsizliklerin doğasının yeni bir okunuşunu öneren postmodernist bakış açısının ana hatlarını ortaya koymak gerekir.

Bu bakış açısını temsil eden birçok yazar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında döneminde ortaya çıkan ekonomik eğilimlerle birlikte, eski sınıf

topluluklarının tüketici merkezli yaşam tarzları karşısında çözüldüğünü ve tüketim temelli bölünmelerin ön plana çıktığını ya da biraz daha farklı bir şekilde, çeşitli sınıf kategorilerinin ve toplumsal eşitsizliklerin üretimden çok tüketim modelleri tarafından yapılanmasıyla ayrışmaya başladığını ileri sürer. Çalışma yaşamının açık bir şekilde sınıf deneyimlerinin önemli bir yönünü temsil ettiğini vurgulayan klasik ve çağdaş sınıf kuramlarına karşıt olarak, sınıfın üretimden ya da çalışma yaşamındaki deneyimlerden ziyade tüketimle ilişkili olarak kavramsallaştırılması gerektiğini ileri süren bu yazarların görüşleri, kitlesel tüketiciliğin büyümesi, hızlı bir ekonomik büyüme ve ortaya çıkan görece bolluk durumunun, modernliğin yükselişinde sınıf ilişkilerinin doğmasına öncülük eden ekonomik koşulların etkilerinin azalmasına yol açtığı argümanları üzerine kuruludur. Neticede yukarıda sözü geçen değişimlerle birlikte, üretimin ön planda olduğu modern toplumdan tüketimin her zamankinden daha çarpıcı bir düzeyde ön planda olduğu postmodern topluma geçildiği varsayılmaktadır. Ve bu varsayım göz önüne alındığında, aslında postmodern toplumun tüketim toplumuyla özdeşleştirildiği söylenebilir. Postmodernizmle “ekonominin kültüre, kültürün de geçici ve atılabilir mallar dünyasına dönüştürüldüğü bir dünyayı ele alıyoruz” derken Illouz’un (1997: 13) dikkat çektiği husus da budur. Lyon (1994: 69) ise daha açık bir şekilde “eğer herhangi bir anlama geliyorsa postmodernizm tüketim toplumu anlamına gelmektedir” der.

Postmodernist yaklaşım içerisinde sınıfın bir görünümü olarak tüketimin rolünü keşfetmede, kültürel mallardaki beğenin sınıfsal bir damga işlevi gördüğünü ileri süren Bourdieu’nun *Distinction* (1984) adlı çalışması özel bir önem taşır. Bu çalışmasında Bourdieu, müze ziyaretleri, konsere gitme, okuma gibi yüksek kültür pratiklerinin yanı sıra hayat tarzları ve tüketim tercihlerinde (yiyecek içecek, giysi, otomobil, roman, gazete, dergi, tatil, hobi, spor, boş zaman uğraşısı) meşru beğenilerin toplumsal alanının haritasını ortaya koymaya çalışır. Gelgelelim, yaşam tarzı uzamının yapılanma ilkesini oluşturan, grupların sahip oldukları (iktisadi ya da kültürel) sermayenin hacmi ve kompozisyonu, sınıfsal/mesleki yapılanmayla çakıştırılıp bir haritaya döküldüğü vakit, beğenilerin karşıtlıkları bağıntısal belirlenimleri açıklığa kavuşur (Featherstone, 2005: 148). Bourdieu’nun çalışmasını takip edenlerin çoğunlukla yaptığı şey, ayırt edici uygulamalar, tutumlar ve beğenilerle birlikte ortak bir yaşam tarzını paylaşan grupları belirlemeye çalışmak olmuştur. Savage (1992), Pfeil (1990), Lash/Urry (1987), Betz (1992) ve Featherstone’un (2005) yeni orta sınıfları belirlemede, yaşam tarzlarını temele alan böyle bir çerçeveyi kullandıklarını görüyoruz. Örneğin, Savage ve Pfeil profesyonel-yönetici bir sınıfı ayırt ediyor: Yönetici ve bürokratlar eski moda tüketim kalıplarını benimserken kamu sektöründe çalışan profesyoneller daha

entelektüel ilgilere ve sağlık temelli bir yaşam tarzına sahiptirler. “Postmodern ruh”u örneklendiren ve özel sektörde çalışan genç profesyoneller ise, yüksek ve popüler kültürün (opera ve rap müziği, tiyatro ve tema parklarına ziyaretler) bir karışımını ve daha masraflı ilgileri içeren bir yaşam tarzını pratiğe dökerler. Benzer bir şekilde, Featherstone, Lash ve Urry benzer orta sınıf formasyonlarının varlığına dikkat çekiyor. Bununla birlikte bu yazarların çözümlenmeleri, Bourdieu tarafından yeni burjuvazi ve küçük burjuvazi olarak tanımlanan iki temel orta sınıf formasyonu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu iki formasyonun özelliği, üyelerinin simgesel mal ve hizmetlerin üretimi ile ilgili beyaz yakalı meslekleri icra etmeleri ve aynı zamanda yüksek öğrenime yaptıkları yatırımın karşılığı olarak nispeten ileri bir düzeyde dilsel ve kültürel yeterliliklere sahip olmalarıdır.

Yaşam tarzları ya da daha genel olarak tüketimi temele alarak yeni orta sınıflara ilişkin betimlemeleri ortaya koyan bu yazarlardan farklı olarak, Bauman “yeni yoksullar” üzerinde yoğunlaşır. Sınıfın geçerli olduğunu kabul etmekle birlikte, bunun üretimden çok tüketimle ilişkili olarak kavramsallaştırılması gerektiğini ileri süren ve postmodern topluma ilişkin etkili açıklamaları ortaya koyan Bauman, öncelikle böyle bir toplumun temel özelliğinin, sermayenin kendisini önemli bir dereceye kadar emekten özgürleştirmediğini ileri sürer. Bauman’ın (2000) argümanına göre, sermayenin emeği üreticiler olarak değil de tüketiciler olarak işe koşmasından dolayı, sermaye ve diğer sosyal sınıflar arasındaki temel bağlantı değişmiştir. Bir sınıf modeli sunmamasına rağmen, onun bu argümanı, işsizlik, bağımlılık ve sefaletle karakterize edilen ve “yeni yoksullar” diye adlandırdığı yeni bir grubu betimlemesinde karşımıza çıkar. Bir grup olarak yeni yoksulların sefaletleri, Marx’ın sınıf ayrımlarının kaynağı olarak öne sürdüğü sömürünün ya da Weber’in işaret ettiği piyasa koşullarının değil, “tüketiciler partisi biletlelerinin kapışıldığı kuyrukta arkada bırakılmalarının” bir sonucudur. Bu yoksullar, Bauman’a (2000: 261) göre, “öncelikle ve her şeyden öte, gözlerinin önünde sergilenen hazinelerden yararlanamayan, bu manzara karşısında hareket bile edemeyen ve denemelerine dahi fırsat verilmeden diskalifiye edilen eksikli tüketicilerdir”. Yeni yoksulların, istihdam dışında kalan bireylerin yeni bir sınıf modeli içine getirilmesi ve tabakalaşma yaklaşımlarında mesleki sınıflandırmaların ötesine gitme teşebbüsünde bulunan Gorz’un (1982) “yeni proletarya” kavramıyla önemli ölçüde benzerlik göstermesi, diğer bazı postmodernist sosyal kuramcılar gibi Bauman’ın da post-endüstriyel yaklaşımlardan ilham aldığına işaret ediyor. Bununla birlikte, modern sınıf kuramı içerisinde sınıf altı olarak tanımlanan grupla önemli bir benzerlik gösteren yeni yoksullar ve yeni proletarya kavramları arasında bazı farklılıklar da mevcuttur. Sözgelimi, suç işleme gibi sapkın davranış kalıplarıyla ilişkilendirilmediği gibi yeni proletarya

yalnızca herhangi bir özelliği olmayan istihdam dışında kalan bireylerden oluşmaktadır. Yeni yoksullar ise, her şeyden önce, “eksikli” tüketicileri kapsamaktadır.

Diğer taraftan, doğru bir şekilde tüketim sınıfları olarak adlandırabileceğimiz bu gruplar, sınıfın değil, Weber tarafından tanımlandığı şekliyle, öncelikle tüketim kalıpları, boş zaman faaliyetleri, giyim, konuşma, görünüş, bedensel eğilimler (dispositions), eğitim düzeyi gibi kültürel pratik ve değişkenlerin bir araya gelmesiyle somutlaşan yaşam tarzları temelinde ortaya çıkan statünün görünümünü yansıtır niteliktedir. Bir başka deyişle, postmodernizm modelinde eşitsizlik kalıpları yaşam tarzlarıyla ya da daha genel olarak statü imgeleriyle açıklanmaya çalışılmakta ve daha çok kültürel boyuta odaklanılmaktadır. Bu noktadaki temel postmodernist argüman şu şekilde özetlenebilir: Eski sınıf temelli bölünmelerin artık önemli olmadığı fakat tüketim kültürünün ehemmiyet kazandığı ve buna bağlı olarak üyeliğin tüketim mallarına ve kültürel kaynaklara erişim olasılıkları tarafından belirlendiği akışkan statü gruplarının çoğulculuğunun söz konusu olduğu bir aşamaya geçmiş oluyoruz (Featherstone, 2005: 55-56). Bu açıdan bakıldığında, tabakalaşma kalıbının bağlılıkların, beğenilerin ve modaların dönüşümü ile birlikte değişken ve akışkan olduğu görülür. Bu durum, diğer postmodern sosyal kuramcıları izleyen Featherstone tarafından “postmodern” olarak tanımlanmıştır. Featherstone’un kullandığı şekliyle postmodern terimi, gruplara ait sınırların modernizm koşulları altında olduğundan daha akışkan bir nitelik gösterdiği, dolayısıyla da grup üyeliklerinin daha önceki durağan statüsünün yerini değişkenliğe bıraktığı bir toplum tipini anlatmaktadır.

Gelgelelim, bu yaklaşım, çağdaş sınıf kuramlarının aksine, toplumsal olandan çok kültürel olanın, yaşam şanslarından çok yaşam tarzlarının, üretimden çok tüketimin ön planda olduğunun altını çizmekte ve eşitsizliklerin statü kavramıyla ifade edilmesi gerektiğinin önemini vurgulamaktadır. Ne var ki, bu genel çerçevede ileri sürülen, üretime dayalı bir toplumdan tüketime dayalı bir topluma geçtiğimiz düşüncesi, üretim ve tüketim arasında çok keskin bir çizgi çizilmesinden dolayı sorgulanmaya açık görünüyor. En azından, bir çatıdaki kiremitler gibi üst üste gelmelerinden ve birbirlerini tamamlamalarından dolayı bu olguların net bir şekilde ayrılamayacağı ileri sürülebilir. Esasen, çalışanların bunlarla ilgili olarak beraberinde getirdikleri yönelimler (çalışma deneyimlerini şekillendiren değerler, beklentiler, öncelikler vs.) göz önüne alınmadıkça ne çalışma dünyası anlaşılabilir, ne de - yapay bir şekilde çalışma deneyiminden ayrıştırıldığı sürece- tüketimin anlamı kavranabilir.

3- Sınıf, Kimlik ve Postmodernizm

Postmodernizmde irdelenen yalnızca sınıfın kendisi değil, özellikle Marksist kuramın temel öğelerinden biri olan sınıf bilinci kavramıdır. Marx, sınıf bilincinin temelini sömürü gibi maddi deneyimler olduğuna vurgu yaparken, Weber ve takipçileri, sınıf bilincinin yalnızca maddi koşullardan değil, bir dizi faktör tarafından etkilendiğini işaret ederler. Ayrıca Weberciler açısından sınıf bilinci, bireylerin sınıfa ilişkin tahayyül ve düşünceleri değerlendirmeye alınarak ampirik olarak ele alınması gereken bir konudur. Bu fikir ayrılığına karşın, bir bütün olarak modern topluma ilişkin sınıf kuramları, kimlik konusunu sınıf terimleriyle açıklamaya çalışmıştır. Diğer taraftan postmodernist yaklaşım, sınıf bilinci kavramı yerine daha çok kimlik kavramını kullanmakta ve geleneksel olarak tanımlanan şekliyle sınıfın artık kimliğin (önemli) bir kaynağı olmadığını ileri sürmektedir. Sözgelimi, kapitalizm için artık gerçek bir alternatif sunmadığını iddia ettiği Marksizm'den kopuş nedenini ortaya koyan *Üretimin Aynası* (1988) adlı çalışmada, Baudrillard, bireyin sınıf gibi sosyal yapısal göndergelerdeki konumu aracılığıyla değil, daha çok meta-gösterge aracılığıyla toplumsal bir konum ve kimliği güvenceye aldığı argümanı temelinde sınıf ve sınıf bilinci ile ilgili düşünceleri reddetmektedir. Farklı bir bağlamda, böyle bir görüşe Jameson'un çalışmalarında da rastlamak mümkündür. Küresel ekonominin sınıfların tutarlı ve kalıcı bir şekilde oluşmasına ve sınıf bilincinin edinilmesine izin vermediğini ileri süren Jameson'a göre, sınıf bilinci sınıf eşitsizliklerinin temsil edilebilirliğini öngörmektedir, ama tekeli kapitalizm küresel kapitalizme, modernizm postmodernizme doğru bir evrim geçirirken temsil edilebilirlik kapasitesi zayıflamıştır. Bu yüzden, "postmodern dünyamızda artık bir burjuvazi ya da sınıf özellikli bir kültür değil, daha çok sistem özellikli olgular -şeyleşme, metalaşma ve medya toplumunun standartlaştırmasının insan öznelliğine ve varoluşsal deneyimine damgasını vurduğu farklı formlar – vardır" (2005: 130). Aynı zamanda, postmodern toplumun önemli bir özelliği olan ve O'Connor'ın (1995: 27) ifade ettiği şekliyle yalnız "sınıf ilişkilerini maskelemek ve karartmakta değil, ama halk kitlelerinin bölünmesinde ve yalıtılmasında da etkin rol oynayan" bir homojenleşme süreci olan bireyselleşmenin sonucunda alt ve orta sınıf üyeleri bütünsel bir sınıf bilinci geliştirmekten uzaklaşmıştır. Daha genel olarak, Jameson ve O'Connor gibi kuramcılar, sınıf ve mesleğe dayalı eski kalıcı toplulukların çözülmekte olduğunu ve üyeliğe ilişkin kolektif kaynakların değiştiğine dikkati çekerler (Mercer, 1992: 79). Sınıf bilinci nosyonunu reddeden postmodernist sosyal kuramcılarla aynı düşünceyi paylaşan Pakulski (1992: 66) postmodern toplumda "üyelik bir zevk, seçim ve bağlılık işlevi olduğu (ve bu yüzden) kategorilerin birbirleriyle akışkan ve sınırları belirsiz bir ilişki içinde çok yönlü

‘hayali cemaatler’de aynı düzeyde bulunan ve birbirleriyle kesişen kimliklerin simülasyonu” sonuçlandığını ifade eder. Bu savlar göz önüne alındığında, postmodernist bakış açısı kimlikle ilgili olarak aslında şu düşünceyi öne çekmektedir: Kimlik sınıf gibi tikel bir olgu tarafından değil, çoklu öğeler tarafından oluşturulmaktadır. Dahası, kimlikler sabit değildir; bireyler sürekli biçimde kişisel seçimlerine paralel olarak kimliklerini yeniden uyarlamaktadırlar. Diğer bir deyişle, kimlikler gerçek bir değişim hali içinde olmasalar bile, daha esnek ve devamlı bir değişim potansiyeli içinde olacaklardır; bireyler bir alt kültür grubu ve heyecanından diğerine özgürce geçebilirler; daha önce farklı kategorilerde yer almış olan her şeyi karıştırıp, birbirine uydurabilirler (Weeks, 1990: 88; Bocock 1997: 86). Bu bağlamda, Bauman’ın (2000: 33-41, 125) ileri sürdüğü gibi, postmodern yaşam stratejisinin özü, kimliğin kararlı hale getirilmesi değil, sabitlikten kaçınmaktır. Ardı ardına giyilen maskeler olarak karşımıza çıkan kimlikler atfedilen (ascribed) bir mesele olmaktan çıkıp edinim (achievement) meselesine dönüşmüştür. Bu yüzden kişinin kendi kimliğini yaratması gerekliliği şiddetle hissedilen bir ihtiyaç ve bütün bir yetkin kültürel medya tarafından açıkça teşvik edilen bir faaliyettir. Bauman ve diğerlerinin argümanları sosyal kimliğin karmaşık süreçlerini vurgulamakta ancak sınıf, tabakalaşma yapısı ve aile gibi modern toplumun sosyal formlarının önemli bir kimlik kaynağı olduğu görüşünü reddetme eğilimindedir. Bu noktada, postmodernizm koşulları altında kimliklerin kaynağının ne olduğu sorusu karşımıza çıkıyor.

Bireyler kimliklerini etnik köken, toplumsal cinsiyet, medeni durum ve yaş gibi geniş bir dizi kaynaktan edinirler. Ayrıca, postmodernizmin temel karakteristiklerini açığa vuran popüler kültürün bireysel kimlik düzeyinde (ailenin kontrolünün reddedilişi, cinsellik üzerinde kısıtlamaların azalması) ve kolektif kimlik düzeyinde (işçi partisi ve sendika ile özdeşleşmenin azalması, merkezsizleşmiş işçi eylemleri gibi) önemli etkilere sahip olduğu varsayılmıştır (Martin, 1981; Lash, 1990: 26). Daha belirgin olarak, değişen çalışma kalıplarının yanı sıra istihdamda değişen toplumsal cinsiyet kompozisyonu ve artan işsizliğin sınıf kavramına eklediği karmaşıklıkları ileri süren postmodernist yaklaşımlar, aidiyet hissi oluşturmak ve kimlik sağlamak gibi toplumsal sınıflara ait temel işlevlerin, önemli oranda yeni bir tüketim etiği tarafından desteklenen yaşam tarzları aracılığıyla düzenlendiği düşüncesini içerir (Baudrillard, 1983; Featherstone, 2005; Ergur, 2003: 278. Bradley, 1996: 23-26). Bu durumda, işbölümünü ön plana çıkaran Durkheim ve üretim ilişkilerine özel bir önem atfeden Marx’ın klasik çalışmalarında görüldüğü gibi, kapitalizmin gelişme seyrinin başlarında, bireyler açısından kimlik için en temel etken olarak üretim sürecindeki iş rolleri ön plana çıkarken, postmodern koşulları altında mesleklere ilişkin üyelikler, çalışma yaşamı, kişisel başarı,

karakter ve mizaçtan çok kimliğin arandığı bir alan ve onu belirleyen bir etken olarak harcama kalıpları ve tüketim büyük bir önem kazanmıştır (Yanıklar, 2006: 119). Bu görüş, Weber'in "Protestan Etik" nosyonunun nüfusun çoğunluğunun çalışma güvencesinden yoksun olduğu bir toplumda önemini yitirdiğini iddia eden Gorz'un ve çalışma etiğinin yerini, en azından Batı toplumlarında, tüketim etiğinin aldığı görüşünü ileri süren Bauman'ın yazılarında açıktır. Tüketim bir yandan çalışma etiğinin çöküşü tarafından geriye bırakılan kimlik boşluğunu doldurmakta bir yandan da çalışma yaşamının yapısal önemini üstlenmektedir. Bu çerçevede, modern toplumda çalışma, uğraş, meslek tarafından yerine getirilen temel roller, postmodern toplumda tüketici seçimleri tarafından oynanmaktadır. Sonuçta, çağdaş sınıf kuramlarında birincil bir önem taşıyan çalışma yaşamının kendisi postmodernizm modelinde giderek ikincil ve araçsal bir hale gelmiştir. Öte yandan, tüketim olgusunun bu denli ön plana çekilmesi insanın üretimdeki rolünün, kimlik duygusunun odak noktası olduğu bir durumdan uzaklaşmayı ima etmektedir. Bireyler için işteki roller yerine, genel anlamda tüketim olgusu içindeki roller gittikçe daha fazla önem kazanmaktadır. Ancak iş rollerinin tüketici etkinliklerinden daha az önemli olup olmadığına karar vermek ampirik araştırmaların konusudur. Postmodernist yaklaşımda, kimliğin kaynağı söz konusu olduğu kadarıyla, üretim olgusunun öneminin dışlanmasına yol açacak bir düzeyde tüketim olgusuna özel bir vurgu yapılır. Fakat bu vurguya rağmen, tüketim ve tüketim temelli kimliklerin çalışma yaşamı temelli kimliklerden daha önemli olduğu savında çok az ampirik kanıt sunulmuştur.

Diğer taraftan, birçok çalışma, sosyal sınıfın görece olarak önemsiz görünmesi durumunda bile, çalışma yaşamının ya da daha özgül bir düzeyde ifade etmek gerekirse mesleğin kendisinin milliyet, cinsiyet, din ve etnisiteden daha önemli bir derecede sosyal kimliğin en önemli tikel kaynağı olduğunu ortaya koyuyor. Meslek tam anlamıyla sınıfla özdeş olmayabilir, ama doğal olarak sınıf ilişkilerinin merkezinde yer alan bir kriterdir. İster Goldthorpe'un 11'li yeni Weberci sınıf şemasına göre, isterse Wright'ın 12'li yeni Marksist sınıf modeline göre yapılan analizler olsun, elde edilen sosyolojik kanıtlar sınıf bilincinin farklı ülkelerde farklı düzeylerde de olsa varlığını ortaya koymuştur (Wright, 1997: 417, 428; Emmison/Western, 1990: 255; Yanıklar, 2008). Bu analizler aynı zamanda paylaşılan inanç ve değerlerdeki önemli farklılıkların, kültürel davranışın, politik tutumların (örneğin, sendikacılık, hükümet müdahalesi ve özel yatırımlarla ilgili olarak) ve yaşam tarzlarının yanı sıra oy verme davranışının diğer kaynaklardan çok, hala sınıf tarafından yapılandırıldığını gösteriyor. Üstelik yine birçok araştırmanın işaret ettiği gibi, kolektif kimliklerin ve kolektif eylemin sınıf temelinde gelişmesi eğiliminde kayda değer bir azalma olmamıştır (Evans, 1999; Western, 1991: 335-336;

Aktaş, 2001: 210-242). Esasen bu konularla ilgili olarak ortaya konan sosyolojik kanıtlar o kadar tutarlıdır ki, ampirik temellerden soyutlanan postmodern sınıfsızlık yaklaşımlarının sorgulanmasını gerekli kılmaktadır.

Kaldı ki, işçi sınıfı kimliğinin parçalanması gibi postmodern kuramda öne çıkarılan bazı süreçlerin Weber tarafından dile getirildiği şekliyle, rasyonelleşmenin mantığıyla açıklanabilecek modern olgular olduklarını ileri sürebiliriz. Aynı durum oy verme davranışı ya da sendika üyeliği için de geçerlidir. Bir işçi, seçimlerde işçi partisine ya da bir başka partiye oy verebilir veya grevle ilgili olarak sendikasının kararını benimseyebilir ya da ayrı düşebilir. Diğer bir deyişle, bütün bunlar potansiyel davranışın kazanç ve kayıplarının rasyonel bir hesaplanışına dayalıdır. Offe'nin (1985: 2) işaret ettiği gibi, gerçekte bireylerin sınıflı bir toplumda sınıflarla ilgili ya da sınıf çıkarlarıyla uyumlu olarak harekete geçmemelerinin niçin rasyonel olabileceğine dair nedenler vardır. Bu yüzden rasyonelleşme, en yüksek düzeyde avantaj kazanma çabasının bir sonucu olarak, aktörlerin kolektif kimliklerinde içsel bir çözülmeye yol açabilmektedir. Dolayısıyla, yukarıda değinilen süreçleri postmodern olarak nitelikleştirmenin sağlam bir temele oturtulamayacağı açıktır.

Sonuç

Çağdaş sınıf kuramları kapitalist toplumların sınıflı toplumlar olduğunu, sınıfın eşitsizliklerin çözümlenmesinde ve toplumun dinamiklerini anlamada kavramsal bir gereklilik olarak temele alınması gerektiği düşüncesini öne çeker. Diğer taraftan, postmodernist yaklaşım, sınıf kuramının ve analizinin içinde barındırdığı temel görüşleri ampirik olarak sağlam bir temele oturtamadığını ve bunların toplumsal hiyerarşiyi, ayrımları ve çatışmaları açıklama kapasitesinin azaldığını ileri sürmektedir. Ayrıca, postmodern toplumda “sınıf formasyonu” zayıflarken toplumsal cinsiyet ayrımları ve siyasi gücün dağılımı gibi olgulardan kaynaklanan eşitsizlikler ve antagonizmalar ön plana çıkmıştır. Pakulski'nin (2005: 152) ileri sürdüğü gibi, ileri kapitalist toplumlar eşitsizliklerin var olduğu toplumlardır, ama bu eşitsizlikler sınıf eşitsizliklerine indirgenemez. Dolayısıyla, “sınıfsız eşitsizlik” ve antagonizmanın giderek karmaşık hale gelen yapılanmalarının açıklanması için daha geniş kapsamlı kuramsal ve analitik yaklaşımlar gerekmektedir. Daha farklı bir çerçevede, bir yanda çoğulculuğun yeni formlarını diğer yanda sınıflar gibi kolektivitelere ilişkin kavrayışların geçersizliğini ifade eden ve atomize olmuş bireylerden oluşan bir toplum görüşünü ön plana çeken postmodernist yaklaşım içerisinde, gerçek anlamda yalnızca (eski) sınıf bölünmelerinin değil, modernizm koşullarında var olan katı ayrımların belirsizleşmesinin bir sonucu olarak, dikey

hiyerarşilerin yatay hiyerarşilere dönüştüğü argümanı temelinde sınıf tabakalaşmasının da sona erdiği iddia edilir. Bu bağlamda, postmodernist yaklaşım esasen yalnızca eski burjuvalaşma ve sınıfsızlık düşüncelerini yeniden ortaya koymaya çalışmakta ve Marksist sınıf kuramına bir eleştiri olarak gelişen post-endüstriyel kuramla benzerlik göstermektedir.

Postmodernist bakış açısını benimseyen bazı kuramcılar, sınıfların varlığını kabul etmekle birlikte, sınıfın tüketim olgusu ile ilişkili olarak kavramsallaştırılması gerektiğini ileri sürerler. Bu kuramcılar çalışmanın bireylerin yaşamlarının merkezinde olmadığını iddia ederek bir yaşam tarzı oluşturucusu olarak tüketimin gittikçe artan rolü üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak bu nedenledir ki, iş yaşamında olmayan grupların ve hızla genişleyen yeni orta sınıfların toplumsal konumlarının analizlerinde açık olduğu gibi, postmodernist bir antipatinin varlığını ileri sürebileceğimiz derecede, ekonomik temelli sınıf eşitsizlikleri ya tamamen dışlanmakta ya da önemli görülmemektedir.

Çoklu kimlikler gibi kavramları kullanma, yaşam tarzları ve tüketim üzerine yoğunlaşma, sosyal eşitsizliklere ve ayrımlara ilişkin olarak postmodernist sosyal kuramcıların ekonomizmin ötesine geçme çabalarını ortaya koymakta, ama sistematik bir çözümlemeden ve daha önemli bir nokta olarak detaylı ampirik verilerden yoksun olması nedeniyle, bu çabalar şimdilik varsayımlar ve savlar düzeyinde kalmaktadır. Esasen, sınıfa karşı postmodernist yaklaşımın en göze çarpan özelliği neredeyse tamamen kuramsal bir boyutta kalması ya da Goldthorpe'un (1990: 431) deyişiyle "verisiz" (data-free) bir karakter taşımasıdır. Mevcut ampirik sosyolojik kanıtlar göz önüne alındığında postmodernist sınıf(sızlık) yaklaşımlarının açık bir şekilde sorgulanmasını gerekli kılan bu özellik, hiç şüphesiz yöneltilebilecek en açık eleştirilerden birinin kaynağını oluşturmaktadır. Sınıf tabakalaşmasının ihmal edilmesi, artan işsizlik ve eşitsizliklerin yoğun olduğu bir zamanda politik açıdan anlaşılabilir ve sınıfların sosyal değişme için önemli bir güç olmadığını kanıtlayacak ampirik olarak desteklenen kuramsal temellerin yokluğunda entelektüel olarak onaylanabilir değildir.

Sonuç olarak, postmodernizm eşitsizliğin dinamiklerini çözümlemede mevcut yaklaşımların yerini alabilecek düzeyde bir açılım getirmemiştir. Ayrıca, ele aldığımız postmodernist bakış açılarının hiçbiri, kendi mantığı içinde ve kendi başına sosyal ayrımlara ilişkin ikna edici bir çözümleme sunamamıştır. Postmodernizm eşitsizliğe ilişkin çok yönlü bir açıklamayı vaat etmekte ise de bu vaat henüz yerine getirilmiş değildir. Ancak bu, toplumsal değişmeye ve eşitsizliğe ilişkin farklı içgörülerinde barındıran söz konusu bakış açılarının reddedilmesi anlamına gelmemelidir. Genel olarak modern sınıf yaklaşımlarına bir eleştiri şeklinde okunması gereken bu bakış açıları, aynı

zamanda eşitsizliklerin diğer görünüşleriyle bağlantılı olarak sınıf analizlerinin daha geniş bir çerçeveden ele alınmasını gerektiğini de önermektedir.

Kaynakça

- ABERCROMBIE, N. / URRY, J. (1983), *Capital, Labour and the Middle Classes* (Londra: Allen Unwin).
- AKTAŞ, A.S. (2001), "Sınıf Şemaları ve Sınıf Analizleri: Türkiye Örneğine Ampirik bir Yaklaşım," *Toplum ve Bilim*, 90: 210-242.
- BELEK, İ. (1999), "Sosyal Sınıf, Eğitim, Gelir ve Mahalle: Hangisi Sağlığın en Önemli Belirleyicidir?," *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 99: 77-93.
- BAUDRILLARD, J. (1988), *Üretimin Aynası* (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları) (Çev.: O. Adanır).
- BAUDRILLARD, J. (1983), *Simulations* (New York: Semiotext(e)).
- BAUDRILLARD, J. (1991), *Sessiz Yiğitlerin Gölgesinde ya da Toplumsalın Sonu* (İstanbul: Ayrıntı) (Çev.: O. Adanır).
- BAUMAN, Z. (1988), "Sociology and Postmodernity," *Sociological Review*, 36/4: 790-813.
- BAUMAN, Z. (2000), *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları* (İstanbul: Ayrıntı) (Çev.: İ. Türkmen).
- BECK, U. (1992), *Risk Society* (Londra: Sage).
- BEEGHLEY, L. (2004), *The Structure of Social Stratification in the United States* (Boston, MA: Pearson, Allyn & Bacon).
- BELL, D. (1976), *The Cultural Contradictions of Western Capitalism* (Londra: Heineman).
- BENHABİB, S. (1999), *Modernizm, Evrensellik ve Birey* (İstanbul: Ayrıntı) (Çev.: M. Küçük).
- BETZ, C.G. (1992), "Postmodernism and the New Middle Class". *Theory, Culture and Society*, 9/2.
- BOCOCK, R. (1997), *Tüketim* (Ankara: Dost Kitabevi) (Çev.: İ. Kutluk).
- BORATAV, (1995), *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm* (İstanbul: Gerçek Yayınevi).
- BOURDIEU, P. (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste* (Londra: Routledge).
- BRADLEY, H. (1996), *Fractured Identities: Changing Patterns of Inequality* (Cambridge: Polity).
- BRAVERMAN, H. (1974), *Labor and Monopoly Capital* (New York: Monthly Review).
- CARCHEDI, G. (1977), *On the Economic Identification of Social Classes* (Londra: Routledge).
- CROMPTON, R. (1993), *Class and Stratification: An Introduction to Current Debates* (Cambridge: Polity).
- CROOK, S. / PAKULSKI, J. / WATERS, M. (1992), *Postmodernization* (Londra: Sage).
- EDGELL, S. (1993), *Class* (Londra: Routledge).
- EMMISON, M. / WESTERN, M. (1990), "Social Class and Social Identity," *Sociology*. 24: 241-253.
- ERGUR, A. (2003), "Kredi kartı Kullanımında Zaman Algılaması ve Borçlu Yaşam," *IV. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Değişen Dünya ve Eşitsizlikler* (Ankara: Sosyoloji Derneği): 273-283.
- EVANS, G. (1999), *The End of Class Politics? Class Voting in Comparative Context* (Oxford: Oxford University Press).
- FEATHERSTONE, M. (1988), "In Pursuit of the Postmodern: an Introduction," *Theory, Culture and Society*, 5: 2-3.
- FEATHERSTONE, M. (2005), *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü* (İstanbul: Ayrıntı) (Çev.: M. Küçük).

- GILBERT, D. (2002), *The American Class Structure: In an Age of Growing Inequality* (Belmont, CA: Wadsworth).
- GOLDTHORPE, J. H. (2000), *On Sociology: Numbers, Narratives, and the Integration of Research and Theory* (Oxford, U.K: Oxford University Press).
- GORZ, A. (1982), *Farewell to the Working Class* (Londra: Pluto).
- HALL, S. (1992), "Our Mongrel Selves," *New Statesman & Society* (Londra).
- HARVEY, D. (2003), *Postmodernliğin Durumu* (İstanbul: Metis) (Çev.: S. Savran).
- ILLOUZ, E. (1997), *Consuming the Romantic Utopia* (Berkeley: University of California Press).
- JAMESON, F. (2005), *Kültürel Dönemeç* (Ankara: Dost Kitabevi) (Çev.: K. İnal).
- KAHRAMAN, H. B. (2004), *Postmodernite ile Modernite Arasında Türkiye* (İstanbul: Everest).
- KAYA, Ş. /KAYA, İ. (2006), "Kimlikler Çağında Toplumsal Sınıf," *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 10/2: 29-47.
- KARAKAŞ, M. (2004), "Yeni Yoksulluk Bağlamında Toplumsal Kimlik ve Tüketimde Eşitsizlik". *IV. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Değişen Dünya ve Eşitsizlikler* (Ankara: Sosyoloji Derneği): 433-446.
- LASH, S. (1990), *Sociology of Postmodernism* (Londra: Routledge and Kegan Paul).
- LASH, S. / URRY, J. (1987), *The End of Organized Capitalism* (Cambridge: Polity).
- LOCKWOOD, D. (1975), "Sources of Variation in Working-Class Images of Society", BULMER, R. (ed.), *Working-Class Images of Society* (Londra :RKP): 16-31.
- LYON, D. (1994), *Postmodernity* (Milton Keynes: Open University Press).
- MARCUSE, H. (1997), *Tek-Boyutlu İnsan* (İstanbul: İdea) (Çev.: A. Yardımlı).
- MILIBAND, R. (1969), *The State in Capitalist Society* (Londra: Weidenfeld and Nicolson).
- MARTIN, B. (1981), *A Sociology of Contemporary Popular Culture* (Oxford: Blackwell).
- MERCER, K. (1990), "Welcome to the Jungle: Identity and Diversity in Postmodern Politics," RUTHERFORD, J. (ed.), *Identity* (Londra: Lawrence & Wishart): 43-71.
- MILLNER, A. (1999), *Class* (Londra: Sage).
- MOODY, K. (1997), "Towards an International Social- Movement Unionizm," *New left Review*, 225: 52-72.
- O'CONNOR, J. (1995), *Birikim Bunalımı* (İstanbul: Belge Yayınları) (Çev.: A. Çakıroğlu).
- OFFE, C. (1985), *Disorganized Capitalism, Contemporary Transformations of Work and Politics* (Cambridge: Polity).
- ÖNGEN, T. (1996), *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi* (İstanbul: Alan Yayıncılık).
- PARKIN, R. (1972), *Class Inequality and Political Order* (Londra: Paladin).
- PAKULSKI, J. (1996), "The Dying of Class Theory or of Marxist Class Theory," LEE, D. J. /TURNER, B. S (eds.), *Conflicts About Class* (Londra: Longman).
- PAKULSKI, J. (2005), "Foundations of a Post-Class Analysis," WRIGHT, E. O. (ed.), *Approaches to Class Analysis* (Cambridge: CUP).
- PFEIL, F. (1988), "Postmodernizm as a Structure of Feeling," GROSSBERG, L / NELSON, C (eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture* (Londra: Macmillan).
- PHILLIPS, K. (1993), *Boiling Point: Democrats, Republicans and the Decline of Middle Class Prosperity* (New York: Random House).
- PRZEWORSKI, A. (1985), *Capitalism and Social Democracy* (Cambridge: C.U.P.).
- SARIBAY, A.Y. (2004), *Modernite Ironisi Olarak Globalleşme* (İstanbul: Everest).
- SAUNDERS, P. (1990), *Social Class and Stratification* (Londra: Routledge).
- SAVAGE, M. (2000), *Class and Social Transformation* (Buckingham, Philadelphia: Open University Press).
- SCASE, R. (1992), *Class* (Buckingham: Open University Press).
- SCOTT, J. (1994), "Class Analysis: Back to the Future," *Sociology*, 28: 933-942

- SHORROCKS, A. F. (1987), "UK Wealth Distribution: Current Evidence and Future Prospects," WOLFF, E. (ed.), *International Comparisons of the Distribution of Household Wealth* (New York: Oxford University Press): 29-50
- SÖNMEZ, M. (1990), *Türkiye'de Gelir Eşitsizliği* (İstanbul: İletişim).
- ŞAYLAN, G. (2006), *Postmodernizm* (Ankara: İmge Kitabevi).
- THERBORN, G. (1989), "The Two-thirds, One-third Society," HALL, S./JACQUES, M. (eds.), *New Times* (Londra: Lawrence & Wishart): 103-116.
- THOMPSON, W. / HICKEY, J. (2005), *Society in Focus* (Boston, MA: Pearson, Allyn & Bacon).
- TURNER, B.S. (2000), *Statü* (Ankara: Ütopya) (Çev.: K. İnal).
- WATERS, M. (1991), "Collapse and Convergence in Class Theory," *Theory and Society*, 20: 141-172.
- WEBER, M. (1987), *Sosyoloji Yazıları* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları) (Çev. M. Belge).
- WEEKS, J. (1990), "The Value of Difference," RUTHERFORD, J. (ed.), *Identity* (Londra: Lawrence & Wishart): 88-100.
- WRIGHT, E.O. (1985), *Classes* (Londra: Verso).
- WRIGHT, E.O. (1997), *Class Structure and Income Determination* (New York: Academic Press).
- YANIKLAR, C. (2006), *Tüketimin Sosyolojisi* (İstanbul: Birey Yayınları).
- YANIKLAR, C. (2008), "Sermaye ve Emek Arasında: Goldthorpe ve Wright'ın Sınıf Yaklaşımları Üzerine Eleştirel bir Değerlendirme," *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 11/2: 151-182.
- ZEITLIN, M. (1989), *The Large Corporation and Contemporary Classes* (Cambridge: Polity Press).

